

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

JADID DRAMALARIDA OBRAZ VA BADIY MAKON MUVOFIQLIGI (FITRAT DRAMALARI MISOLIDA)

Nurullayeva Gulshan Sunnatullayevna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya

Jadid dramalari orqali jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, jaholat, qoloqlik va adolatsizlik keskin tanqid qilindi. Shu bilan birga, yangi zamon g'oyalari — ma'rifat, taraqqiyot va erkinlik targ'ib etildi. Bu jarayonda obrazlar tizimi va badiiy makonning o'zaro uyg'unligi muhim badiiy vosita sifatida xizmat qildi. Jadid dramaturgiyasining yirik namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat bo'lib, uning asarlarida obraz va makon o'rtasidagi bog'liqlik chuqur falsafiy va estetik mazmun kasb etadi.

Kalit so'zlar: jadid dramalari, obraz, badiiy makon, obraz poetikasi, ijtimoiy muhit, badiiy talqin.

СОГЛАСОВАННОСТЬ ОБРАЗА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА В ДЖАДИДСКОЙ ДРАМАТУРГИИ (НА ПРИМЕРЕ ДРАМ АБДУРАУФА ФИТРАТА)

Нуруллаева Гулшан Суннатуллаевна

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени
Алишера Навои, базовый докторант

Аннотация

В джадидской драматургии остро критиковались социальные проблемы общества, невежество, отсталость и несправедливость. В то же время пропагандировались идеи нового времени — просвещение, прогресс и свобода. В этом процессе важным художественным средством выступала гармония между системой образов и художественным пространством. Одним из выдающихся представителей джадидской драматургии является Абдурауф Фитрат, в произведениях которого взаимосвязь между образом и пространством приобретает глубокий философский и эстетический смысл.

Ключевые слова: джадидская драматургия, образ, художественное пространство, поэтика образа, социальная среда, художественная интерпретация.

THE HARMONY OF CHARACTER AND ARTISTIC SPACE IN JADID DRAMA (ON THE EXAMPLE OF ABDURAUF FITRAT'S PLAYS)

Nurullayeva Gulshan Sunnatullayevna

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, Basic
Doctoral Student

Abstract

In Jadid drama, social problems such as ignorance, backwardness, and injustice were sharply criticized. At the same time, the ideas of a new era—enlightenment, progress, and freedom—were promoted. In this process, the harmony between the system of characters and the artistic space served as an important artistic tool. One of the prominent representatives of Jadid dramaturgy is Abdurauf Fitrat, whose works reveal a deep philosophical and aesthetic connection between character and space.

Keywords: Jadid drama, character, artistic space, poetics of character, social environment,

artistic interpretation.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan eng muhim ma'rifiy uyg'onish jarayonlaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bu davrda jamiyatning barcha sohalarida islohotlarga ehtiyoj kuchayib, ayniqsa, xalqni jaholat va qoloqlikdan chiqarish, uni ilm-ma'rifat va taraqqiyot sari yo'naltirish asosiy g'oya sifatida ilgari surildi. Mazkur maqsadni amalga oshirishda jadid adabiyoti, xususan, jadid dramaturgiyasi alohida ahamiyat kasb etdi. Teatr va drama o'sha davrda faqat badiiy san'at turi emas, balki kuchli ma'rifiy-tarbiyaviy vosita sifatida xalq ongiga ta'sir ko'rsatish qudratiga ega edi. Jadid dramaturgiyasi qisqa vaqt ichida shakllanib, jamiyatdagi ijtimoiy illatlar — adolatsizlik, jaholat, mutaassiblik va mustamlakachilik siyosatini keskin tanqid qilish bilan birga, yangi davr g'oyalari — ilm-fan, erkinlik, taraqqiyot va milliy uyg'onishni targ'ib qildi. Bu jarayonda badiiy ifoda vositalari, xususan, obrazlar tizimi va badiiy makon masalasi muhim estetik ahamiyat kasb etdi. Chunki dramatik asarda obraz va makon o'zaro uyg'unlikda namoyon bo'lib, g'oyaviy mazmuni ochib beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Jadid dramaturgiyasining yetuk namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat ijodi bu jihatdan alohida e'tiborga loyiqdir. Uning dramalarida tarixiy voqealar orqali zamonaviy ijtimoiy muammolar yoritiladi, obrazlar esa o'ziga xos badiiy va falsafiy yuklama bilan boyitiladi. Fitrat asarlarida makon tasviri shunchaki fon vazifasini bajarmay, balki obrazlarning ruhiy holatini, ijtimoiy mavqeini va g'oyaviy yo'nalishini ochib beruvchi muhim badiiy unsur sifatida xizmat qiladi. Shu boisdan ushbu maqolada jadid dramalarida, xususan, Fitrat ijodi misolida obraz va badiiy makon o'rtasidagi muvofiqlik masalasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida obrazlar tipologiyasi, makon turlari, ularning o'zaro aloqasi hamda ramziylik va kontrast usullarining badiiy funksiyasi yoritiladi. Mazkur masalalarni o'rganish jadid dramaturgiyasining estetik xususiyatlarini chuqurroq anglashga hamda uning o'zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Jadid dramaturglarining asosiy maqsadi xalq ongini uyg'otish, ilm-ma'rifatga da'vat qilish, jamiyatdagi illatlarni fosh etishdan iborat edi. "Shu bois ular yaratgan obrazlar hayotiy, real va ijtimoiy mazmunga boy bo'ldi. Abdurauf Fitrat bu borada alohida ajralib turadi. Uning dramalarida tarixiy voqealar orqali zamonaviy muammolar yoritiladi"[1].

Obrazlar tizimi va ularning tipologiyasi masalasi ham jadid dramalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Jadid dramalarida obrazlar aniq ijtimoiy qatlamlarni ifodalaydi. Ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- a) ijobiy obrazlar
 - ma'rifatparvar ziyolilar
 - yangi fikrlovchi yoshlar
 - adolat tarafdorlari

Bu obrazlar orqali muallif jamiyatning kelajagini ko'rsatadi.

- b) salbiy obrazlar
 - zolim amaldorlar
 - jaholat tarafdorlari
 - eski tuzum himoyachilari

Masalan, Abdurauf Fitratning "Abulfayzxon" dramasida Abulfayzxon obrazi orqali zolimlik, qo'rquv va johillik timsoli yaratiladi. Bu obrazlar o'rtasidagi qarama-qarshilik dramatik konfliktni yuzaga keltiradi. "Kecha. Buxoro arkinda qabul. Abulfayzxonning uyi shohona to'shalib, bezangan. O'rtada osilgan muhtasham "Chil chirog'"ning butun shamlari yonib turadir. Uyning o'rtasinda, kichkina kursichaning ustindag'i shamdonchada yonib turg'an shamning oydinlig'i ostinda Ulfat xo'jasaroy, Mir Vafu ham Qozi Nizom taxta o'ynab turalar. Tashqarida cholinib turgan cholg'ular birozdan keyin sekinlashar, so'ngra bitar[6]."

Badiiy makonning turlari va funksiyalari masalasi jadid dramalari misolida ko'rib

chiqishga harakat qilamiz. Badiiy makon jadid dramalarida nafaqat fon, balki faol estetik komponent sifatida namoyon bo‘ladi. U quyidagi turlarda uchraydi:

a) ijtimoiy makon

- saroy
- sud va hokimiyat joylari

Bu makonlarda zulm, adolatsizlik va zo‘ravonlik aks ettiriladi.

b) ma‘rifiy makon

- maktab
- madrasa
- o‘quv muassasalari

Bu yerlar yangilanish va taraqqiyot markazi sifatida ko‘rsatiladi.

c) maishiy makon

- oila
- uy muhiti

Bu makon orqali kundalik hayot muammolari ochib beriladi. Masalan, “Abulfayzxon”da saroy muhitining qorong‘u, keskin va bosimga to‘la tasviri hukmdor obrazining ichki mohiyatini ochadi[4]. Obraz va makon muvofiqligining badiiy mohiyati masalasi. Jadid dramalarining eng muhim xususiyatlaridan biri — obraz va makon o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikdir[5]. Har bir obraz o‘ziga mos makonda harakat qiladi va bu uning xarakterini ochishga xizmat qiladi. Masalan:

- zolim hukmdor → yopiq, qorong‘i saroy

• ma‘rifatparvar qahramon → ochiq, yorug‘ makon. Bu uyg‘unlik orqali obraz yanada ishonchli bo‘ladi, dramatik ta‘sir kuchayadi, tomoshabin hissiy jihatdan jalb qilinadi Abdurauf Fitratning “Hind ixtilolchilari” asarida Hindiston makoni mustamlakachilikka qarshi kurash ramzi sifatida beriladi. “Erta bilan Loho‘r shahri yoqasinda yam-yashil, keng bir o‘lan, gul butalari, arg‘uvon og‘ochlari har yon ochilgan[3].”

Ramziylik va kontrast usuli masalasi. Jadid dramaturglar obraz va makon uyg‘unligini kuchaytirish uchun ramziy tasvirlardan keng foydalangan.

Ramziy makonlar:

- qorong‘u xona → jaholat
- yorug‘ makon → ma‘rifat
- tor joy → erksizlik

Kontrast (qarama-qarshilik):

- eski va yangi
- zulm va adolat
- jaholat va ilm

Bu qarama-qarshiliklar asarning dramatik kuchini oshiradi.

Psixologik tasvir va ichki makon masalasi. Jadid dramalarida nafaqat tashqi makon, balki qahramonlarning ichki dunyosi — psixologik makon ham muhim o‘rin tutadi. Obrazlarning ichki kechinmalari, qo‘rquv va umidlari, ruhiy ziddiyatlari ular harakat qilayotgan makon bilan uyg‘un holda tasvirlanadi. Masalan, saroydagi bosim hukmdorning ruhiy beqarorligini aks ettiradi[2].

Jadid dramalarining ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati masalasi. Obraz va makon uyg‘unligi jadid dramalarining ta‘sir kuchini oshiradi. Tomoshabin yoki o‘quvchi:

- ijobiy obrazlardan o‘rnak oladi
- salbiy obrazlardan xulosa chiqaradi
- to‘g‘ri muhitni tanlash zarurligini anglaydi

Shu jihatdan jadid dramalari ma‘rifiy, tarbiyaviy, ijtimoiy ahamiyatga egabo‘lgan asarlardir. Jadid dramalarida obraz va badiiy makon uyg‘unligi faqat estetik vosita sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy mazmunni ifodalovchi muhim badiiy mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. Har bir obrazning harakati, uning joylashgan makoni va o‘sha makondagi muhit dramatik

g'oyaning chuqurlashishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan jadid dramaturgiyasi an'anaviy teatr shakllaridan farqli ravishda, ramziy tafakkur va ma'rifiy g'oyalar bilan boyitilgan yangi badiiy tizimni shakllantirganini ko'rish mumkin.

Fitrat dramalarida makon ko'pincha qahramonlarning ichki dunyosini ifodalovchi "ko'zguga" aylanadi. Masalan, saroy muhiti faqatgina hokimiyat joyi emas, balki zulm, qo'rqin va axloqiy yemirilish ramzi sifatida talqin etiladi. Aksincha, ochiq va yorug' makonlar esa erkin fikr, yangilanish va ma'rifat timsoli sifatida xizmat qiladi. Bu esa dramatik konfliktni faqat tashqi voqealar darajasida emas, balki ichki psixologik va ma'naviy qarama-qarshilik darajasida ham ochib beradi. Shuningdek, jadid dramaturgiyasida vaqt va makon uyg'unligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Voqealarning tarixiy asosga ega bo'lishi bilan birga, ularning zamonaviy muammolar bilan bog'lanishi dramatik asarning dolzarbligini oshiradi. Fitrat asarlarida tarixiy makon orqali zamonaviy ijtimoiy illatlar tanqid qilinadi, bu esa obrazlarning universallik darajasini kuchaytiradi.

Yana bir muhim jihat shundaki, jadid dramalarida dialoglar va sahna tasvirlari makon bilan uzviy bog'langan holda beriladi. Bu holat tomoshabinning tasavvurida aniq vizual obrazlar shakllanishiga yordam beradi hamda dramatik ta'sirni kuchaytiradi. Natijada, makon nafaqat sahna dekoratsiyasi, balki g'oyaviy yuklama tashuvchi faol badiiy elementga aylanadi. Umuman olganda, jadid dramaturgiyasida obraz va makon uyg'unligi asarning estetik, falsafiy va tarbiyaviy qiymatini oshiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu uyg'unlik Fitrat ijodida eng yuqori badiiy darajaga ko'tarilib, o'zbek dramaturgiyasida yangi ifoda uslublarining shakllanishiga turtki bo'lgan[5].

Xulosa. Jadid dramaturgiyasi o'zbek adabiyoti tarixida tub burilish yasagan, milliy badiiy tafakkurning yangi bosqichga ko'tarilishiga zamin yaratgan muhim adabiy hodisalardan biridir. Ushbu davr dramalarida nafaqat ijtimoiy muammolarni ochib berish, balki inson ongini uyg'otish, jamiyatni ma'rifat va taraqqiyot sari yo'naltirish kabi yuksak g'oyalar asosiy maqsad sifatida ilgari surilgan. Ayniqsa, Abdurauf Fitrat ijodi bu jarayonda alohida o'rin tutib, o'zbek dramaturgiyasining badiiy va falsafiy imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadid dramalarida obrazlar tizimi va badiiy makon o'rtasidagi uyg'unlik asarning g'oyaviy-badiiy mazmunini ochishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Har bir obraz o'ziga xos makon bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlanadi va bu bog'liqlik orqali qahramonning ichki dunyosi, ijtimoiy mavqei hamda ma'naviy holati yanada yorqin namoyon bo'ladi. Masalan, zulm va jaholat timsoli bo'lgan obrazlar ko'pincha yopiq, qorong'i va bosimga to'la makonlarda harakat qilsa, ma'rifatparvar va taraqqiyparvar qahramonlar yorug', ochiq va umidbaxsh makonlarda tasvirlanadi. Bu esa dramatik qarama-qarshilikni kuchaytirib, asarning estetik ta'sir kuchini oshiradi.

Shuningdek, jadid dramaturgiyasida badiiy makon faqatgina voqealar sodir bo'ladigan fon emas, balki faol badiiy komponent sifatida xizmat qiladi. U obrazlar xarakterini ochish, konfliktni kuchaytirish va g'oyaviy mazmunni chuqurlashtirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Fitrat asarlarida, xususan "Abulfayzxon" va "Hind ixtilolchilari" kabi dramalarda makon tasviri orqali tarixiy voqealarning ijtimoiy-psixologik mohiyati ochib beriladi. Yana bir muhim xulosa shuki, jadid dramaturglarining ramziy va kontrast usullardan keng foydalanishi obraz va makon uyg'unligini yanada kuchaytirgan. Qorong'u va yorug'lik, tor va keng, eski va yangi kabi qarama-qarshiliklar orqali jamiyatdagi o'zgarishlar va kurash jarayoni badiiy ifodasini topgan. Bu esa asarlarning nafaqat estetik, balki tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi.

Psixologik makon masalasi ham jadid dramalarining muhim jihatlaridan biridir. Qahramonlarning ichki kechinmalari va ruhiy ziddiyatlari tashqi makon bilan uyg'un holda berilishi ularning obrazini yanada jonli va ishonchli qiladi. Bu esa o'quvchi yoki tomoshabinning asarga chuqurroq kirib borishini ta'minlaydi. Umuman olganda, jadid dramalari obraz va badiiy makon uyg'unligi orqali nafaqat badiiy jihatdan yuksak darajaga ko'tarilgan, balki jamiyatning ma'naviy rivojiga ham xizmat qilgan asarlar hisoblanadi. Ushbu uyg'unlik Fitrat ijodida yanada

mukammal shaklga kelib, o‘zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida muhim bosqichni belgilab berdi. Shu sababli jadid dramaturgiyasini o‘rganish bugungi kunda ham ilmiy, nazariy va tarbiyaviy jihatdan o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademiya nashri, 2018
2. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. T.: Ma’naviyat, 1998.
3. Jadidlar. Avloniy.A. T.: Yoshlar nashriyot uyi. 2022.
4. Qosimov B. Uyg‘ongan millat ma’rifati. – Toshkent: Ma’naviyat, 2011.
5. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003.
7. Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009.